RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI
(*Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No.* 43.

HETVABHASASAMANYANIRUKTIHI

OF

SRI GANGESOPADHYAYA

with **DIDHITI** of Sri Raghunāthaśiromaṇi

AND

DIDHITI - PRAKASIKA of Sri Gadādhara - Bhaṭṭācarya

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI
1985

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI
(*Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No.* 43.

HETVĀBHĀSASĀMĀNYANIRUKTIHI

OF

SRI GAṄGEŚOPĀDHYĀYA

with **DĪDHITI** of Sri Raghunāthaśiromaṇi

AND

DĪDHITI - PRAKĀŚIKĀ of Sri Gadādhara - Bhaṭṭācārya

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI
1985

***First Edition* : 1911**
***Second Edition* : 1930**
***Reprinted by Offset Process* : 1985**

Price* : *Rs.

Published for the
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
MINISTRY OF EDUCATION
GOVERNMENT OF INDIA
NEW DELHI

By

Dr. N. S. RAMANUJA TATACHARYA
PRINCIPAL I/c
KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI

Printed by N.R. Vijayaraghavan by Offset Process at Udhaya Printers, Madras-600033.

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली
(केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला-संख्या ४३।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित

हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः

श्रीरघुनाथशिरोमणि विरचितया **दीधित्या**
श्रीगदाधरभट्टाचार्यकृतया **दीधितिप्रकाशिकया** च अलंकृता

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपतिः
१९८५

प्रथमं प्रकाशनम् १९११

द्वितीयं प्रकाशनम् १९३०

पुनर्मुद्रणम् १९८५

शिक्षा मन्त्रालयान्तर्गत
नवदेहलीस्थ–राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कृते
तिरुपतिस्थ–केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य
प्राचार्येण डा. एन्. एस्. रामानुजताताचार्येण
प्रकाशितम्

उदयप्रिन्टर्स्, मद्रास् – ३३
इत्येतैः पुनर्मुद्रितं च

हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः

आमुखम्

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः इति किंचित् प्रकरणमस्ति । सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताख्यानां पञ्चानां हेत्वाभासानां साधारणलक्षणप्रतिपादकं तत् प्रकरणम् । तत्र त्रीणि लक्षणानि प्रदर्शितानि । तानि यथा –

1) अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्
2) यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमिति प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम्
3) ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम् ।

अस्य प्रकरणस्य रघुनाथशिरोमणिकृता दीधितिः, गदाधरभट्टाचार्यकृता प्रकाशिका च सर्वत्र भारते पठनपाठनसंप्रदाये वर्तेते । दीधितेः सन्ति बहूनि व्याख्यानानि तेषु नैयायिकप्रवरस्य गदाधरभट्टाचार्यस्य व्याख्यानं विशेषतः सर्वैराद्रियते । दाक्षिणात्याः प्रायः गदाधरटीकामेव पठन्ति । भट्टाचार्यैः नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया सामान्य निरुक्तिदीधितिव्याख्या व्यरच्यत । ग्रन्थेऽस्मिन् अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व – विशिष्टद्वया-घटितत्वन च चतुष्टयादिपरिष्काराः सर्वतार्किकप्रशंसिताः, येषामुपरि परस्सहस्राणि क्रोडपत्राणि अवतीर्णानि इति जानन्ति प्रायः सर्वे । सभासु अदसीयपरिष्काराणामनुवादं श्रुत्वा आश्चर्यचकिता भवन्ति सभ्याः ।

एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यसंग्रह एवम् – मणिकारैः आदौ तत्त्वनिर्णय-- विजयप्रयोजकतया हेत्वाभासनिरूपणं प्रतिज्ञाय ततो दोषलक्षणे कथिते दुष्टलक्षणं सुज्ञानमित्यभिसन्धाय दोषाणां त्रीणि लक्षणान्यभिधाय ततो 'दशाविशेषे' इत्यादिना हेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वादिव्यवहारविषयत्वं कथंचि-न्निरूप्य 'ते च सव्यभिचार –' इत्यादिना हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागोऽ-भिहितः ।

दीधितिकारैश्च प्रथमलक्षणं साधु व्याख्याय द्वितीयलक्षणमवतार्य द्वितीयलक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तेरुद्धरणाय विशिष्टान्तरा-घटितत्वं निवेशितम् । तदनन्तरं समुदितलक्षणे दोष प्रदर्श्य 'अत्र वदन्ति' इत्यादिना हेत्वाभाससामान्यलक्षणं निरुक्तम् । अन्यसंमतव्याख्यान-प्रकाराश्च दूषिताः ।

गदाधरभट्टाचार्यैः प्रतिपदव्यावृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं दोधितिं व्याख्याय दीधितेरुपरि दोषानाशङ्क्य अव्यापकविषयिताशून्यत्वं निश्चये विशिष्ट-व्याघटितत्वं यद्रूपे च निवेशितम् । तथा विशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे अत्र वदन्तीत्यादिकल्पे च अभिनवान् विचारान् परिष्कारांश्च विधाय स्वव्याख्यायाः महत्त्वमाविष्कृतम् ।

स चायं हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिग्रन्थः श्रीकाञ्चीनगर्यां पञ्चाशद्-वर्षेभ्यः प्राक् श्रीसुदर्शनमुद्रणालये मुद्राप्य प्रकाशितः बहुकालात्पूर्वमेव दुर्लभो जातः । तस्य पुनर्मुद्रणं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानाध्यक्षानुमत्या विद्यापीठेनानेन संपाद्यमानं विदुषां छात्राणां चोपकाराय कल्पेत । [illegible]निदानेनोपकृतवद्भ्यः संस्थानाधिकारिभ्यः, श्री. उ. वे. गाधि-[illegible]चार्यस्वामिभ्यश्च कृतज्ञतां निवेदयामि । पुनर्मुद्रितवद्भ्यः उदय-[illegible] अधिकारिभ्यः मङ्गलान्याशासे ।

निवासः [illegible]
15–10–85

एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

॥ शास्त्रमुक्तावली ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

[दीधितिः ।]

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते-अथे ति ।

गदाधरीयम् ।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसंगस्यापि संगतित्वं सम्भवति, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो दुष्टहेतोः स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह—एतावते ति । परिकरः—व्याप्ति-

पक्षधर्मते । “ निरूप्ये ” त्यन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसंगा दिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः , अन्वयश्चास्य निरूपण मित्यनेन ।

यद्यपि तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा दिति मूलम् हेत्वाभासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम् , तथापि तन्मात्रपरत्वे संगत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वरूपसंगतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह—तत्त्वनिर्णयादी ति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्—सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारणम् , अतः स्वविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः—प्रमितिकोटिनिश्चयः , तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते , प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् ।

अथ वा , तत्त्वनिर्णयः—साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः , तत्रानुमापकहेतोः व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्धेतुत्वज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा , व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्न्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम् ।

मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहाल-

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिय-

[दी] अनुमितीति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् ; तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम् । तदभिप्रायेणैव उपधेयसंकरेऽपी.

म्बनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेने त्यादिलक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह—यथाश्रुत मिति । इदम्—एतत् लक्षणत्रयम् ।

ननु 'हेतुवदाभासन्त' इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितम्, अतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता । अन्यविधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि ते चे त्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुनिरूपणस्य अप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतिः । एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां संकरेण विभागव्याघातशंकाया अनवतारात् । उपधेयसंकरेऽपि इत्यादिग्रन्थस्य उपाध्यसंकरेण विभागोपपादनपरस्यासंगति रित्यत आह-तद्वत्त्वञ्चे ति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षण मित्यनुषज्यते । स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन चोक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः । अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे (ऽसम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वे) ऽतिप्रसंगात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्, तथाच व्यभि-

धार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

[दी] त्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपदं अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपक सम्बन्धित्वेनानुमिति—तत्करणज्ञानान्यतरपरम् ; साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमिति परं वा ।

चारादावव्याप्तिः, 'वह्निर्धूमव्यभिचारी' इत्यादि ज्ञानाभावस्य 'पर्वतो धूमवा' नित्याद्यनुमित्यजनकत्वात् । लक्षणया तस्य तादृशानुमितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्तिः, बाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात् ; अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे-तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः ।

लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाह—अनुमितिनिष्ठकार्यतेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसंगः । निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र 'पर्वतो वह्निमान्, ह्रदश्च तथा' इत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसंगः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपक सम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

बन्धकतानिवेशासम्भवात् । तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे चानुमित्याविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञानविषयत्वसत्त्वात् ; अतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तद्व्याप्तिविशिष्ट प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रतिबध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम्, तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितार्थः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्याद्यनुमितौ 'ह्रदो न वह्निमा' नित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसंगः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधानिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्, अतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेन 'अतेजस्वी पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपबाधस्य 'काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयासिद्धेः, शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्याविरोधित्वेऽपि नासंग्रहः, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् ; वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

'धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च ह्रद' इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु साध्याप्रसिद्धव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं तदुपादानस्य इति—तत्तु न सत्; 'वह्निर्न काञ्चनमय' इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणसमन्वयात् । द्वितीयदलप्रवेशाद्व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादि ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यम्; अतो व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतरमात्रोपादाने साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसंगात् इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्य निवेशनञ्च न सम्भवति, साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्त्वज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशाल्यनुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात् ।

व्याप्तिविशिष्टविषयित्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् । 'धूमाभाववान् ह्रद' इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधि-

त्वात् । साधारण्याद्यव्याप्तिश्च वह्नित्वाद्यवच्छिन्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वादिग्रह-स्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् । अतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराहार्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यतस्ता-दृशानुमितिव्यापकतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदककसाध्यव-त्त्वज्ञानस्यैव 'साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा' नित्याकारक-तया तादृशाकारंलिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्ट—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादेः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसंगः, सामाना-धिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमादिविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादि-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितम् ।

न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेराधेकस्य भानेऽपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यम्; धर्मितावच्छे-दकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ।

अथ लिंगोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानात्तादृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः अन्यथा शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छे-देन हेतुमत्त्वज्ञानस्थलेपि हेतुविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोदिसंसर्गकानुमि-तेरेवाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेऽपि

[दी] तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनु मित्युत्पादेन

तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः । न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्योः सत्योरनुमितिं कश्चिदुपैति, तादृशबाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तेश्चेति चेत्, एवमपि लिंगानुपधानमते तादृशविषयतायां मानाभाव एव। प्रकृतग्रन्थस्तु न लिंगोपधानमताभिप्रायकः तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशाकारत्वस्याव्यावर्त्तकतया अनुमितिपदस्य तादृशाकारपरत्वेन वर्णनासंगतेः ।

केचित्तु लिंगानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्याख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमेवाऽऽश्रयते साध्यव्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपदं अनुमितेरित्याकारतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते ।

व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेने ति। एकत्र—वह्नित्वाद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रहः । अन्यस्यपरामर्शात्-तद्वह्नित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादित्यस्या "नुमित्यजनकत्वेऽपी" त्यनेन सम्बन्धः। यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथञ्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिंगकपरामर्शः, तत्र क्षणैकविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासम्भवात् न तत्र व्यभिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारादिज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् नोक्त व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वं च अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वम्, तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्

[दी] व्यभिचाराद्व्याप्त्यादिज्ञानेनाऽन्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादि-ग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमाद-प्यनुमितिप्रतिबन्धादाह-यथार्थे ति ।

तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन 'धूमव्याप्यवह्नि-मानय' मित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिक-सन्निकर्षजन्यो 'धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमव्याप्येन्धनवान्' इत्याकार-कसमूहालम्बनग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिक-व्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह—व्याप्त्यादी ति । क्लृप्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानु-मितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः ।

व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनाऽन्यथासिद्धत्वशंका प्रागेव निराकृता । न क्षतिः—न व्यभिचारादावव्याप्तिः । यत्रासद्धेतु-विशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धि स्तत्रत्यदोषेष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एता-दृश यथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय 'वदन्तीत्युक्तम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवा-रकतया यथाश्रुते यथार्थपदं सार्थकयति—पर्वतो निर्वह्निरिति । अत्र इति पदस्य स्थलत्रये प्रत्येकं सम्बन्धात् भ्रमत्रयलाभः, प्रत्येकभ्रममादायैवाति-प्रसंगसम्भवात् तादृशसमूहालम्बन (भ्रमपर्यन्तानुधावने वैफल्यादिति) परत्वासंगतेरिति ध्येयम् ।

प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी, अन्त्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा, तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमाद्यंशे भ्रमत्वम् । अन्त्ये च प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद्भ्रमत्वम्,

किन्तु आभावांशे अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमिति एतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमप्रदर्शनम् ।

इदन्तु अवधेयम्—अभिधेयत्वं प्रमेयत्वव्यभिचारीत्यत्र स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य-भ्रमो वाच्यः ; प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यता वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटक-तया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्व-रूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम् । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमत्वानुपपत्तेः । न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक एवात्र भ्रमो विवक्षितः, न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यम् ; लाघवात् प्रति-योगितासंसर्गकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञान-स्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अत्राहुः—स्वावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेव अभावस्य साध्याभाववदवृत्ति-त्वरूपव्याप्तिघटकम् लाघवात् ; एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यता-वच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वत्वादेरभावांशे भ्रमात्मक एव तथाविधग्रहो विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

(अन्ये तु)-प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्या-भाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये च तदप्रसिद्ध्या व्यापक-सामानाधिकरण्यग्रहविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभाव-

[दी] ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् , तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि 'यथार्थे' ति व्यर्थम् , भ्रमविषयविशिष्टस्या ऽप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह-यदि ति ।

प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः, असमानप्रकारकज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात् । न च 'हेतुः साध्यस्य व्यभिचारी' इत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्य 'अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी' त्याकारकता नोपपद्यते इति वाच्यम् ; यतोऽभाववद्वृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्र प्रथमव्यभिचारपदार्थैकदेशे अभावे अनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थश्च स्वरूपसम्बन्धवान् , तस्याभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः, द्वितीय तत्पदार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्धितार्थसम्बन्धिन एकदेशे घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एवञ्चोक्तवाक्यात् तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात् तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति ।

भ्रमा दिति । पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वम्; तस्य प्रतिबन्धकपदार्थेऽनुतादेऽन्वयः । **यथार्थेती** ति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना

[दी] केचित्तु—दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि, तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य । तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञान-विषयत्वम्, अग्रे च तत्त्व मित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायकत्वमिति प्राहुः ।

या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय दोष इति भावः । अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादावति-प्रसंगवारणेऽपि असद्धेतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकम् दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत एव पूर्व-दोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह-नन्वि ति । एक-देशस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्य इष्टत्वादाह-प्रत्येक-मिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः ।

हेत्वाभासतापत्तिः—हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्न-ज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतोर्दुष्टत्व व्यवहारस्यचानुदयेन अत्रेष्टापत्तिर्न सम्भव-तीति भावः । यादृशविशिष्ट विषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधितान-तिरिक्तवृत्ति, तत्त्वमिति विवक्षया साध्याभावादौ नातिव्याप्तिरित्याशये-नाशंकते-अथेति । विशिष्टविषयकम्—साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाध-नादिविषयकमेव । तद्घटकं च—तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थवि-षयकत्वञ्च । न विशिष्टम्—न तादृशविशिष्टनिरूपितम् । तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् नातिव्याप्तिरिति भावः ।

व्यर्थ मिति । यथार्थपदानुपादानेऽपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारण-सम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेऽपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह-भ्रमविषये ति । अप्रसिद्धत्वा दिति । तथा च कातिव्याप्तिरिति भावः । कोचित्त्व ति । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः , तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च ह्रदादिपक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम्; तद्रूपावच्छिन्नपक्षकतद्रूपावच्छिन्नसाध्यक-तद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि तद्रूपावच्छिन्न-पक्षसाध्यहेतुकानुमिति विरोधि यथार्थज्ञानविषयत्वमात्रम् , तदा ह्रदत्वा-वच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्ध-कप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादति-व्याप्तिरित्याशंकां परिजिहीर्षुः तादृशाभावप्रतियोगिनां यथार्थ ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थो व्याख्यास्यते । तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामतएव संगच्छते, अतस्तन्मतमवलम्बते-तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः ।

तृतीयलक्षणस्य सर्वमतएव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामताभिप्रायक-तया दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थश्चे ति । प्रथमलक्षणार्थश्चेत्यर्थः । प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षणं संगमनीयमिति दर्शयितुं व्यभि-चारादय इति । न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयम् । एवञ्च यथार्थपदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसंग इति यथार्थपदसार्थक्यम् । यद्यपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-साधने धूमत्वाद्यवच्छिन्नो दुष्ट इत्यादेः सद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः, तत्र तत्साध्यपक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारक-ज्ञानाविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात्तादृशानुमिति प्रतिबन्धकबाधव्यभि-चारादेश्चाप्रसिद्धत्वात् । ह्रदादौ वह्न्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टत्व-

व्यवहार इष्टः; तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्याप्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमिति प्रतिबन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्न्यादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रम-मादाय रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् ।

न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यभानात् रासभांशे तद्बाधेन नायमतिप्रसंग इति वाच्यम्; तथा सति दोषपदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तल्लाभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपस्य तृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारतायां वाऽवच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य अन्वय इत्येव उपगन्तव्यत्वात् ।

न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवैशिष्ट्यबोधकपदसमभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकाऽनुमितिप्रतिबन्धको ऽर्थः । अथवा ऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वं धात्वर्थेऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसंगात् । तथा च विशेष्य एव तृतीयान्तार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यम्; एवमपि वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादि व्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गात् यथार्थपदसार्थक्यम्; अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं लक्षणम्, तथा च पर्वतपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्धेतौ इतरभेदव्यभिचारात् यथार्थपदसार्थक्यम् । ज्ञानं च अत्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धावगाहि ग्राह्यम् । तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अग्रेऽपि ईदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्धकता न सम्भवति, साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतया अविरोधित्वेन अनुमित्यापत्तेः; किन्तु ज्ञानीयपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानाविशिष्टत्वेन वा, तच्च रूपं तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव तादृशभ्रमदशायां विरोधित्वान्नोक्तापत्तिः । एवञ्च सद्धेतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयवह्न्यभावादिभ्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न; यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ च तादृशं रूपं ह्रदविशिष्ट वह्न्यभावत्वादिकम्; 'ह्रदे वह्निर्नास्ति' इत्यादिज्ञाननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सद्धेतुस्थले च तादृशं रूपं न केवलवह्न्यभावत्वादिकम्, तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्यविषयकज्ञान निरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् पर्वतविशिष्टवह्न्यभावत्वादिविशिष्टं च न किञ्चिद्वस्तु प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः ।

तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्करणीयमिति । इदं तु बोध्यम्—यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेऽपि यद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषय तद्धेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकहेतुस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीसमास आदृत इति ।

[दी] लिङ्गमविवक्षितम् । यद्विषयकत्वेन—यादृशविशिष्टविषयकत्वेन । तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः ।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेष्वतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह—तत्त्वमित्यस्ये ति । प्रथममात्रस्य दुष्टलक्षत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षणत्वमेवोचितम्, तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाह—आद्यस्यैवेति । ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहुरित्युक्तम् ॥

॥ इति प्रथमलक्षणम् ॥

लिंगज्ञानस्ये ति मूले लिंङ्गांशनिवेशस्य अनतिप्रयोजनकतया तस्याविवक्षितत्वमाह—लिंगमिति । "यद्विषयकत्वेन" इत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वम्, तच्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निवेश्यते, तदाऽसम्भवः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोषविषयकत्वस्य शुद्धह्रदत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् अतः स्वरूपसम्बन्ध रूपमेव तद्वाच्यम्, तथाच 'पर्वतो वह्निमा' नित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावादावतिव्याप्तिः, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वात् असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनासम्भवात् । अतो यद्विषयकत्वेनेति पदं व्याचष्टे—यादृशविशिष्टविषयकत्वेने ति ।

यादृशविशिष्टविषयकत्वेन—यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन । एवञ्च तत्त्व मित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । व्याख्याप्रयोजनं प्रकाशयति—तेने ति । यत्प्रकारत्वेन अनुमिति प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः । पर्वता-

दावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमिति-प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयता-संसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यके त्युक्तम् ।

भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सद्धेत्वादीत्यादिपदग्राह्यसाध्य-शून्यपक्षकदुष्टहेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वे ऽपि नासंगतिः । नातिप्रसंग इति । उक्तव्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाव-च्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतवह्न्यभावाद्यविषयके शुद्धह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयकज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविल-क्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वनोक्तासम्भवानवकाशात् । तथा च केवलवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् नातिप्रसंग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसंगो दुर्वारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्ध-कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसंगवा-रणे पुनरसम्भवः, वह्न्यभावत्वादिनां घटाद्यवगाहिनो ‘ वह्न्यभाव-वान् ह्रद ’ इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रद-त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायाः तादृशप्रकारतानिरूपित-ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादि-

[दी] अवच्छेदकत्वञ्चेहाऽनातिरिक्तवृत्तित्वम् ;

विशिष्टवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति ।

इह—एतल्लक्षणे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । न च विशिष्टदोषविषयकत्वस्य संशयादौ सत्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम् , ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरम्, षष्ठ्यर्थश्च आधेयत्वम्, तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः, एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तियादृश विशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशत्वस्यविवक्षणीयतयाऽसम्भवानवकाशात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम् । न तु तच्छून्यावृत्तित्वम्; विशिष्टस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयित्वानतिरिक्ततया, तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्ननतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति—तदसत्; तथा सति मूलोपात्तस्य ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसंगाच्च । अस्मन्मते अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसंगानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य 'जातिमान् वह्न्यभाववा' नित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्न

[दीं] तेन विशिष्टस्याऽसत्त्वेपि:

विषयकतया तस्य च 'ह्रदो वह्निमा' नित्याद्यनुमित्यविरोधितया ऽसम्भवः । 'जलवान् वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण अविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षादिस्थलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्घटित दोषस्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यंशे अन्याप्रकारत्वादिनिवेशस्याशक्यत्वात् । तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञाने विशेषणत्वोपगमे 'सर्वमाकाशव' दित्यादिस्थलीयबाधादौ तद्घटकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः।

यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च ह्रदत्वादेर्न वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाद्यवच्छिन्नात्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैव, तच्छून्यत्वं च नोक्तज्ञानस्येति न दोष इत्यपि न सत्—तथा सति 'ह्रदो जात्यभाववान्' इत्यादिस्थलीयबाधादेः दुस्संग्रहत्वात् । जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो 'जातिमान् जातिमान्' इत्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्न ह्रदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतारूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनावारणात्—

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितह्रदत्वादिघटित-तत्तद्रूपावच्छिन्न विषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयितासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानव्यावृत्तिरिति निष्कर्षः ।

विशिष्टस्य—विशिष्टविषयकत्वस्य । **असत्त्वेपि**—वह्न्यभावत्वा-

[दी] भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः ।

दिना घटाद्यवगाहिनि भ्रमेऽसत्त्वेऽपि । तथा च विशिष्टविषय-कत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि-तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि । न क्षतिः—नोक्तयुक्त्या पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः, तदनिवेशे पूर्वोक्तिप्रसंगो वा । ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-सत्त्वेऽपि विशिष्टविषयितासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया-अतिप्रसंगवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेद-कतायां विशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं प्रवेश्यम्, तदपेक्षया प्रतिबन्धक-तायां विशिष्टविषयिताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्; यतो वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-संशया-हार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकताया स्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितानिश्चयवृत्तित्वविशिष्टय-द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयम्; तदपेक्षया लाघवेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोष-विषयितात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितुमुचितम् । तथा सति निश्चयत्वा-द्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानेषु विषयिताया भेदस्याऽप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानविषयिताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीयतया प्रतिबन्ध-कतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया अबाधात प्रतिबन्धकता-वच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयितात्वव्यापकताया अक्षत-त्वात् ।

न च 'वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमा' नित्याहार्यज्ञानीयव-ह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयता नानाहार्य्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्य्य-

ज्ञानसमानाकारकानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्धेः । ह्रदो वह्न्यभाववा' निस्तनाहार्य्यज्ञानीय-वह्न्यभावविशिष्ट-ह्रदादिविषयितायाश्च वह्न्यादि-प्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टह्रदादिविषयिताया भिन्नत्वात्। तथा चानाहार्य्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टविषयिताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-तया न दर्शिताहार्य्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्याप-कत्वमिति वाच्यम्; एवं सति आनाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टविषयिता-त्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् । तावतापि संशयान्यत्वाप्रा-माण्यज्ञानानास्कन्दितत्वयोरप्रवेशेन लाघवानपायात् ।

मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्य-वच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्ट पक्षा-देर्ज्ञानस्य वह्न्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपाषा-णमयत्वादिविशिष्टपक्षादावतिव्याप्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-त्वानिवेशमते तादृशविशिष्टविषयितायाः पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्य भाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्त-वृत्तित्वेनातिप्रसंगानवकाशात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छे-देन वह्न्यभाववत्ताघटितस्य वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदादिरूपपक्षस्य 'जलवान् वह्न्यभाववान्' इत्यादिज्ञानसहितस्य 'जलवांश्च ह्रद' इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्य-नात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायाम-वश्यं निवेशनीयतया मन्मतेऽपि तत्र नातिप्रसंग इति वाच्यम्; ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापक-साध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः साध्याभा-वांशे तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकत-

व्यापकताग्रहविशिष्ट-तद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यक्लृप्तप्रतिबन्धकतयै-वोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्ध-कतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्रसंगस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तरा-घटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः ।

न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्ट-विषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत्, तथा च दर्शित-विशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टान्तरात्मक-तेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम्; वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्ट-यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भ-वात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः, तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्ट-साध्याभावप्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वा-च्यम्ः सत्प्रतिपक्ष-घटकदल (तादृशविशिष्ट) द्वयविषयिता भिन्न-निरुक्तविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थ-त्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादि-भेदेन लक्षणभेदात्, भ्रमात्मकज्ञानीयविषयितासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयतोपादेया ।

न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते, अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव; व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य उक्तरीत्या संग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरपि अशक्या स्यादिति अविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्य अलक्ष्यताया एव युक्तत्वात् । तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धक-तानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्; एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकी-

[दी] विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन ; तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

भूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषयतायाः पक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवावच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात्। दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्।

न च पक्षवृत्तित्वविशेषितं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यम् ; पक्षवृत्तित्वविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । तादृशस्य चासाधारण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् ; पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरूपताया विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव, तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वात् ।

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्, अत आह-**विशेषणीयञ्चे** ति । 'तादृशलक्षण' मिति शेषः । **तादृशविशिष्टे** ति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो ऽन्तरे ति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-विषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्, अतः

शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एवं चानुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत् स्वावच्छिन्ना-विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-वच्छेदकं यत् स्वं तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः ।

यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाध-त्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वाव-च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र-तीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावाच्च तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गः । प्रमेयत्व-विशिष्टव्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक-प्रतीतिविषयत्वात् तद्दोषः स्यात्, अतस्तादृशरूपाश्रयधर्मिणं तद-वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाऽविशेष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छे-दकत्वेन विशेषितम् । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्; अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । स्वा-वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचार-त्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषितः ।

'प्रमेयं गगनवत् वाच्यत्वा' दित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना-विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि, तदाश्रया-विषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या व्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरुप

पादतयाऽव्याप्तिः, अत स्तदवच्छिन्नाविषयकत्व-निवेशः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदक-धर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्ये त्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तरा-विषयकत्वनिवेश एवोचितः । एवञ्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पे यद्वि-षयकनिश्चयस्ये त्यत्र निश्चय एव तन्निवेश्यं लाघवादित्यवधेयम् ।

अथ 'धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्ने' रित्यादौ बाधा-देर्व्यभिचारादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृश-रूपान्तरावच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः, व्यभिचारस्योक्तबाध-विषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेऽपि तादृ-शप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्व-विरहेण तद्घटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्; व्यभिचारत्वादि-रूपस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयि-तानिरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्या-प्रसिद्ध्याऽसम्भवात्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषय-तानिरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक-प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-च्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयक-प्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवम्भूतं यद्यत् स्वं प्रमेयत्वविशि-ष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यम्; तथा सति 'धूम-व्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्ने' रित्यादौ बाधत्वाद्यवच्छिन्न-घटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयक-

प्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदक-व्यभिचारत्वकत्वात्अव्याप्ते-र्दुर्वारत्वात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितम्, तादृशतादृशधर्मावच्छिन्ना ऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वम् तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाःशुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयितायाः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात्, व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषयताया व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात्; तादृशविषयताया यादृशधर्मविशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतया व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोषः । अथ वा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मवत्त्वमेव समुदितार्थ इति वाच्यम्; बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसंगात्, तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारविषयतायास्तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाञ्च केवलबाधविषयितया अनवच्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वम्, तस्यास्तादृशधर्मविशिष्टघटकता-

वच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् , प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूम-व्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदककस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि-प्रकारकग्रहस्यानाहार्य्यस्यासम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-कसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथा-श्रुतलक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिं स्वयमेव वक्ष्यती ति तद्वारणा ऽऽयासोऽयं वृथेति चेत् , भवतु तावदेवम् , तथापि 'विशेषगुणवद्भिन्नो घटो गुणसामान्यवद्भिन्न' इत्यादौ दर्शित-समूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुणव-द्घटादिरूपबाधघटितायाः संग्रह आवश्यकः । यदि च तत्र घटत्वा-वच्छेदेन गुणवत्त्वमेव बाधः, आश्रयासिद्धिस्तु तत्र घटत्वसामा-नाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वम् , तस्याञ्च गुण-त्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेशः । विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयासिद्ध्यसंग्रह इत्युच्यते ? तदा विशेषगुणाभाववान् द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामा-न्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवत्त्वरूपा-श्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेशस्यावश्यकत्वात् , यथाश्रुतलक्षणे च तत्संग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदानानु-पपत्तिः ।

वस्तुतस्तु , अत्र वदन्ती—त्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्ववि-शिष्टव्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया तन्मते दर्शितबाधाद्यसंग्रहो दोष एव । एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपित-

विषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपित—विषयितात्वव्यापक-स्वावच्छिन्ननिरूप्यताक-धर्मवत्त्वं समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वम्, तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाव्याप्यत्वात्, उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्ट घटादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्न-विशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपित-यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः । प्रतिबन्धकतायां यावत्त्वानिवेशान्नोक्तरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वम्, तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितावच्छिन्नायामेवप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयताया अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले चाश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितबाधादिविषयित्वानवच्छिन्ना या विशिष्ट पक्षग्रहप्रतिबन्धकता, तदवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वय इति परास्तम् ।

"यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्त" इत्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽनुमितिप्रतिबन्धकताया अघटकत्वात् प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासम्भवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराऽघटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तबाधाव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात् ।

अत्र केचित्—स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणं देयम्, साजात्यञ्च हेत्वाभासविभाजकरूपेण, तच्च रूपं बाधत्वव्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यम् इति व्यभिचारादिघटितबाधादौ नाव्याप्तिः ।

सामान्यनिरुक्तिः ।

न चैवं यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यम्, घटादेस्तादृशरूपेण सजातीयप्रसिद्ध्यैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत् स्वं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरू[illegible] विवक्षणेन अनुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेप्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्दलसार्थक्यात् । न च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम्, तस्य शुद्धव्यभिचाराद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्सजातीयप्रसिद्धिरिति तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादौ सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; विशिष्टान्तराघटितत्वेनाघटितस्य विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिवन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यात्र निवेशात्, तादृशरूपस्य च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादिसाधारणत्वादित्याहुः—;

तन्न—; व्यभिचारादिघटितवाधादावपि विशिष्टान्तराघटितत्वाघटितव्यभिचारत्वादेः सत्त्वेन तद्घटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना तत्सजातीयतया तत्संग्रहानुपपत्तेः ।

न च स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण साजात्यं विवक्षणीयम्, तथा च बाधादिघटकव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तत्र तादृशबाधादिसजातीयत्वम्, अतस्तत्संग्रहसम्भव इति वाच्यम्; एवं सति बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादेः प्रसिद्धावपि तद्घटितत्वासत्त्वेनातिव्याप्तेः, तस्माद्व्यभिचारादिघटितबाधादेः संग्रहप्रकारोऽग्रे

[दीं] एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठ-तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्तिसाधनं साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्टः, यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोप इत्यपि कश्चित् ।

प्रदर्शनीय एवादरणीयः । **प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ**—तादृश-व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । **नातिप्रसंगः**, न दोषव्यवहारप्रसङ्गः—अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावान्नेष्टापत्तिः सम्भवति ।

न च विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्या-क्षततया उक्तविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्रेष्टापत्तौ च व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यम् ; दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्ना-नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-त्वावच्छिन्ननिरूपित-विषयताकत्वेनान्वयि-तावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च प्रमेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविरहेणातिप्रसङ्गभ-ङ्गादिति हृदयम् ।

नन्वाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिकमेव दोषः तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतौ दुष्टत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् तादृश-धर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरघटिततया-ऽव्याप्तिरित्यत आह **एवञ्चे** ति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः । **पक्षता-वच्छेदकादी** ति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकादिपरिग्रहः । पर्वतादि-धर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्या-दिधर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिधर्मिविशेषण-कनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकम् , अतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह-

पक्षनिष्ठे ति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्टइत्यर्थः । **वा** कारः—समुच्चये । एवमग्रेपि । **साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव** इति । साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, 'साधनवति साध्याभाव' इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासत इत्यभिप्रायेण साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्य (मणिमन्त्रादिन्यायेन) प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणैवदेदम् । **दोष** इति । न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिरिति शेषः । तथा चाऽलक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतौ दुष्टत्वव्यवहार इत्यत आह—**येन केनापि** इति । एकज्ञानविषयत्वादिनेत्यादिः । **तद्वान्**—तदवच्छिन्नः । **दुष्टः**—दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोस्तादृशदोषानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । **दुष्ट** इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव निष्ठार्थकत्वात्, एवञ्च एकज्ञानविषयत्वादिना वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषस्य धूमादौ सत्त्वेन पर्वतादौ वह्न्यादिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहारविषयतायाः स्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहारस्थले दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धि बोधकत्व व्युत्पत्त्या पूर्ववद्वारणेऽपि पूर्ववदेव वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टताव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति **प्रकृतो हेतुतावच्छेदक**विशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः । एतल्लाभायैव **प्रकृतो हेतु** रित्युक्तम् ।

ह्रदे वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव-

च्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वय बोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताकधर्मविशिष्ट एव दुष-धातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र 'ह्रद' इति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकत्वस्य वह्नेरिति-षष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य चान्वयः तादृशा-नुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुषधात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे-ऽन्वयः । एवञ्च पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वा-वच्छिन्नपक्षक—वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक—धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रति-बन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्चाप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति दिक् ।

साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादेः, अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह; व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्यथैव, अन्यथातिप्रसङ्गात्; तादृशव्याख्यामुपन्य-स्यति—यादृशे ति । यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । ज्ञानम्-ज्ञानत्वावच्छिन्नम् । तस्य धर्मिणः—तद्धर्मावच्छिन्नस्य । तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वम्—तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वम् । साधनादिविशेषणकसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिविशेष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्या-भाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वधर्मताविरहात् । अत्रापि अवच्छेदकत्वं पूर्ववत्, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलाभाव-त्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छि-न्नवत्ताज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटि प्रविष्टत्वात् । अवच्छेद-कतापर्याप्तिविवक्षणे च ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे-

[दी] अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च

ऽव्याप्तिः, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि ह्रदो न वह्निमानि-त्यादिनिश्चयस्य ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छि-न्नविशेष्यकवास्तववह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रति-बन्धकता, अपि तु ह्रदविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वा-वच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूपं प्रतिबन्धकता-वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, न तु ह्रदत्वावच्छिन्नधर्मिक-वह्न्यभाव-त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति, यद्रूपपदेन वह्न्यभावत्वाद्युपादानं न सम्भवतीति ।

'पर्वतो वह्न्यभाववान्' इत्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठ वह्नित्वावच्छि-न्नवत्त्वरूपबाधादेरसंग्रहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रका-रतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूप-विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इति विव-क्षाया असम्भवात् । अत्र साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादेरपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावानायासो-ऽनर्थक इत्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य यथाश्रुतार्थे 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः दर्शयिष्यते । तत्र विशि-ष्य पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशेनाप्रसिद्धिः, अतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह-अथे ति । पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्या असम्भवः, अतः यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव

[दी] हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं प्रमेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा

निवेश्यमिति पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादावतिप्रसङ्गः, तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसाहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भावः। आदिपदं वस्त्वन्तरसंग्राहकम् ।

प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याभावे तां सूचयति—ह्रदस्ये ति । ह्रदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्यर्थः । ह्रदनिष्ठसाध्याभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । **महानसीये** ति । महानसीयवह्न्यभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् ; साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि जलत्वाभावादावतिव्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयति—प्रमेयत्वस्ये ति । **वह्निव्यभिचार** इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशसमुदायदलस्यैवाऽनिवेशे बोध्या ।

प्रकृतहेतुकत्वं निवेश्यापि एतद्दोषस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदकनिवेशाय आह—केवलधूमस्ये ति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिन्यातिव्याप्तिः दर्शिता, इदानीं

[र्दी] पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोषः । न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्; तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा

व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति—**विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचार** इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्य आवश्यकतां दर्शयति—**न वा तत्सम्बन्धेने**ति । **तत्र**—पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने । **तस्य**—विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतम्, तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति सूचयितुं तत्पक्षके त्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वात् । **वाच्यम्**—तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् ।

तथाचेति । 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । 'पर्वतः पर्वतावृत्तिवह्निमा' नित्यत्र पवतावृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभाविकत्वात् । एवं 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण' इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति, पूर्वोक्तयुक्तेः; पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्ते' रित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति, उक्तयुक्तेरिति । यथा विवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽव्याप्तिकथनम् ।

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

[दी] तद्व्यभिचारिणः पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति । अत्र वदन्ति ;—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः तत्त्वं हेतुदोषत्वम् ॥

न कोऽपि हेत्वाभासस्स्या दिति । तथा चाऽपार्थकरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन तथा प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्वह्नित्वेन पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरुपपाद इति भावः । तादृशानुमितेः—तथाविधविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वा दिति । आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः । यद्विषयकनिश्चयस्ये ति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्योत्तरकालार्थकतया तदुत्तर मिति धातूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणम्, अतो द्वितीया । अग्रिमकल्पे तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम्, अत एव ज्ञानपदमपि सार्थकम्, तत्पदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम्, उत्तरपदं च अव्यवहितोत्तरार्थकम् । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया । अधिकरणे उत्तरपदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम्, व्यापकत्वात्मकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ—अनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः । तत्त्वम्—तद्रूपावच्छिन्नत्वम् ।

अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वाद्विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयीयत्वकथनं स्वरूपकीर्त्तनमात्रम्, न तु लक्षणघटकम्, तथा च यद्रू-

पावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समुदितार्थः । वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं 'ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चे' त्याकारकानुमितेः कदाप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताः तासु च ह्रदत्वादिविशिष्टे यद्वह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वम्, वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव । तत्र तादृशनिश्चयीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि, स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात् । ह्रदत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वविशिष्ट-प्रकारिताघटितधर्मावच्छिन्न-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावे तथात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विशेषितानाहार्यज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम्; विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजकत्वात् अनाहार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ वह्न्यभावादिविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः ।

'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न चाहार्यज्ञानमात्रे प्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्न-

विशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्; तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वास्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' निति ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छाघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव निर्वह्नित्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयकत्वस्य, क्वचिदप्यक्लृप्तत्वादिति वाच्यम्; अभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणतानाञ्चाभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयिताप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमिति एतावन्मात्रे कृते, 'ह्रदो वह्न्यभाववा' नित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादिविषयताया इव तदन्तःपातिवह्न्यभावत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाद्येकदेशे वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् ।

न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाव-

स्तत्त्वमित्येव सम्यक्, ह्रदत्वादिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां 'ह्रद' इत्यादिज्ञानीय-विषयतायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादति-व्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम्; 'पाषाणमयो न वह्निमा' नित्या-दिज्ञानविशिष्टस्य 'पर्वतः पाषाणमय' इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्नि मानितिज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात्पाषाणमयत्व-विशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात् पाषाण-मयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादि-ह्रदादिविषयक निश्चयोत्तरोत्पन्न-घटा-द्यनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलह्रदादावति-व्याप्तिः; अतः सामान्यपद पूरितम् । तथा सति वह्न्यभावाद्य-विषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गतायां ह्रद इत्यादिनिश्चया-नन्तरजात—'ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चे' त्याद्यनुमितौ विरो-धिविषयताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । केवलह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्यु-त्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषत्वानुपपत्तिः, अतो यत्पदं यद्रू-पावच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । वह्न्यभावविशिष्टह्रदादि विषयकस्य 'ह्रदो वह्निमान्नवे' त्यादि ज्ञानस्यानन्तरं तादृशसमूहालम्बनानु-मित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यम्, अतो निश्चय इति । अनाहा-र्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, तेनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्क-न्दितज्ञानानन्तरं तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । दोषविषयक-निश्चयनाशे सति तदनुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्तिः, अतोऽव्यवधान-निवेशः ।

एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्तावपि तद्दोषः, अत उत्तरे ति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवेश्यम्,

अतः एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिक प्रत्यक्षस्यचोत्पत्त्या तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्र यत्पक्षकयत्साध्यकयद्धेतुकयादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाह—अनाहार्ये ति । तथा च तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथाविधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः ।

बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादि प्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यतो ऽनाहार्ये ति । 'शङ्खो न पीत' इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्य चाक्षुषादेरुत्पत्त्या 'शङ्खः पीतः शङ्खत्वा' दित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिः, अतो मानसे ति । मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम्, तेन 'नाहं गौर' इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषविशेषजन्यस्याऽऽत्मविशेष्यक—गौरत्वादिप्रकारक-मानसस्योत्पत्तावपि—'अहं गौर आत्मत्वा' दित्यादिस्थलीयबाधादौ नाव्याप्तिः । एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यद्दोषविषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमिति शाब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशव्यावृत्तिः पूर्वरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशन प्रयोजनं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः, अतो विशि-

ष्टाभावमुपेक्ष्य उभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकवि-रोधिविषयतावत्त्वं यद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्व-मित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

[अधिकः क्वचित्कश्च पाठः ।]

[मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्व-निवेशे उपदर्शित व्यभिचार घटित बाधाद्यव्याप्तिरिति विशिष्टान्तर-विषयित्वाप्रयोज्य स्वविषयताप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावा-धिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेश्यम्, मेयत्वविशिष्टव्यभि-चारादिप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ न विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य स्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभाव-प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभि-चारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्या द्यवगाहित्वा-भावाधिकरणतायास्तद्घटक-व्यभिचारादि-विषयित्वाप्रयोज्यतया तत्सं-ग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्त्वग्रहप्रतिबन्धक-तावच्छेदिकायास्तादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवै-शिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया तादृशबाधादिर्दु-स्संग्रह इति वाच्यम्; यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापक-रूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तत्संग्रहं सम्भवात् । व्यभिचारादि-विषयिताया बाधादिविषयितान्तःपाति-विषयितमात्रवृत्तिरूपेणैव उप-दर्शित साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसा-ध्यावगाहिताविरहवत्त्वप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य च बाधादिविषयितानन्तः पातिव्यभिचारादिविषयितासाधारण-व्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविषयिता-

त्वाव्यापकत्वात् तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिता-प्रयोज्य—उक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारादिविषयिताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकता-वच्छेदकत्वं तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभि-चारादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभि-चारादिविषयिताप्रयोज्य व्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमत प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः । बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नाना-विधबाधादिविषयकज्ञानस्य वा अनन्तरं जातायां घटानुमितौ या बाधा-दिविषयिताप्रयोज्याभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वे ऽपि स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदका-भावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकविधबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयताप्रयोज्याभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयि-त्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारादिघटितबाधादि-विषयिताप्रयोज्याया दीधितिकृदुक्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्य-वगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपा-वच्छिन्न तादृशबाधादिविषयितानन्तःपातिव्यभिचारविषयितासाधारण-व्यभिचारादिविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनियमात् तत्संग्रहाय तादृशो-भयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथा सति उप-दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिता-प्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशाधिकरणताप्रयोजक साध्यादिमत्त्वावगाहित्वा-भावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादेः संग्रह इति दिक् ।]

ननु 'काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवै-

[दी] पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकम् ; न तु वास्तवं ग्राह्यम् ;

शिष्ट्यावगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदके ति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिक मिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः । तथा च पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः ।

न च 'ह्रदो वह्न्यभाववा' नित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने 'ह्रदो द्रव्यं जलमयो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्याद्याकारकसमूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भवः इति वाच्यम् ; पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यप्रकारता, या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपित व्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात्, विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्वताद्यंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयिताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन 'धूमवान् वह्ने' रित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विवक्ष्यते ? तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः, तादृशज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति-

[दी] व्याप्तिश्च—अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या ; तादृशावगाहित्व-प्रसिद्धिः आहार्यज्ञान एवाऽभ्युपेतव्या ; अनन्यगतिकत्वात् । एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयानन्तरं निर्वह्नित्वादिविशिष्टवह्न्यग्रहेऽपि न क्षतिः, तस्य विरोध्यविषयकत्वात् ।

विवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकानिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्तिः, तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावात्, अत आह—व्याप्तिश्चे ति । अन्वयतः—अन्वयनिरूपिता; प्रकृतहेतु-निष्ठा प्रकृतसाध्यानिरूपितेति यावत् । सा चात्यन्ताभावान्योन्याभा-वभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधैव ग्राह्या, अतोऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भ-व्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिज्ञानस्य च ग्राह्याभावानवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः-व्यतिरेकनिरूपिता, सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा । वाच्या—व्याप्तिपदेन विवक्षणीया । तथा च तत्तद्व्याप्तिप्रकारतानि-रूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभाव एव निवेशनीय इति भावः ।

ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ पक्षतावच्छे-दकविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति कथं लक्षणसमन्वयः ? इत्यत आह—तादृशावगाहित्वप्रसिद्धि रिति । आहार्यज्ञान एवे ति । निर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्याद्याकारकेच्छाजन्यप्रत्यक्ष एव इत्यर्थः ।

विरोधिविषयिता प्रयुक्तत्वनिवेशन प्रयोजन माह—एवञ्चे ति ।

[दी] एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याऽननुमितावपि, मानस ज्ञाना-ऽविरोधित्वाच्च ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशने च इत्यर्थ. । न क्षतिः— न 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ घटादौ अतिव्याप्तिः । तस्य—घटादिनिश्चयस्य । विरोध्यविषयकत्वात्—स्वानन्तरानुमिति-सामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयताकत्वविरहात् । व-ह्निमत्पर्वतादिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटादि निश्चयान तरजातज्ञान-निष्ठतादृशोभयाभाववत्त्वस्य तज्ज्ञानीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गत समूहालम्बनानात्म-कघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाव-वत्त्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

प्रयोज्यप्रयोजकभावश्चानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । विरो-धिपदप्रयोजनमाह—एव मिति । अननुमितावपी ति । न क्षतिः तस्य विरोध्यविषयकत्वा दित्यनुषज्यते । न क्षतिः-न साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । विरोधिविषयितापदेन तादृशोभयाभाव-प्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्या-वगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभावत-द्व्याप्यान्यतरविषयितायाः साध्यवत्पक्षविषयता (साध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता) बहिर्भूतविषयि-ताया वा विवक्षितत्वादिति भावः ।

न च सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयोत्तरसमूहालम्बनानु-मितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसंग एव नास्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयकानुमितेरनुत्पा-

देऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्मिता-वच्छेदककान्यविधेयकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि नातिप्रसंगप्रसक्तिरिति वाच्यम्; यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषाबलात्सिद्ध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदाचिदपि न जाता तत्रैवातिव्याप्तेः सम्भवात् । द्वितीयकल्पे विषयितामात्र निवेश्यम्, न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह—**मानसज्ञाने** ति। साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । उभयाभावघटितलक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधादावव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेश्यम्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया श्शुद्धव्यभिचारादि विषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसंगः । उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया स्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तत्संग्रहः ।

न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया स्तादृशबाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया तादृशबाधाद्यसंग्रह इति वाच्यम्; यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्संग्रहसम्भवात् व्यभिचारादि विषयिताया बाधादिविषयितान्तःपाति विषयितामात्रवृत्तिरूपेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहिताविरहवत्ता-

प्रयोजकत्वात् तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयितानन्तःपातिव्यभिचारादिविषयितासाधारणव्यभिचारादिरूपविशिष्टविषयितात्वाव्यापकत्वात् तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्योक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयता-या येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतायाः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमतःप्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः। बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य चा नन्तरं जायमानायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयिताप्रयोज्या या अभावधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेपि स्वपूर्ववृत्तिज्ञानीयविरोधिविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकविषयबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयिताप्रयोज्यावगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः ॥ व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणतायाः व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमा त्तत्र तत्सङ्ग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः ॥ तथा सति दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमे ऽपि तादृशोभयाभावाधिकरणताप्रयोजकसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादे स्सङ्ग्रहः ॥ बाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहित्वादिविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपाविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वनियमा दसम्भव स्स्या दिति उभयाभाव-

प्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्व मनिवेश्य तादृशाभावा-धिकरणतायां तन्निवेशः, तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्ववृत्तिस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्न-निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्च-यानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणतायां स-त्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादिविषयिताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेऽपि केवलनिर्वह्नित्वादिपक्षता-वच्छेदककवह्न्यादिसाध्यकस्थलीयनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावादिरूप बाधादिदोषे ऽव्याप्तिः, तादृशबाधादिज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया तदीयविरोधिविषयितायाः तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् ; तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र हेतोः दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः । तत्रेष्टापत्तौ च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा-नित्यादावपि तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यात् । न च तत्राभाववान् वह्निमानित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववान्नि-र्वह्निरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् ? अभाव-वत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वह्नित्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् । अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशवह्न्यादि-मत्तावगाहित्वस्य वह्न्यभावादिमत्त्वरूप पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्य-वैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-तायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः । अभा-ववत्त्वावच्छेदेन निर्वह्नित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं वह्निमान् निर्वह्निरित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्तिः, वह्निमन्निष्ठवह्निम-त्त्वादेरेव तत्र दोषत्वसम्भवात् तद्विषयकज्ञानस्य क्वचिदपि प्रतिबन्धकत्वायो-गात् । एवं यत्र निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वादिसामानाधिकर-ण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वा-दिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः, विशिष्टपक्षग्रहाद्यवि-

रोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेरुक्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्व-तत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वमप्रसिद्धम् , वह्निशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्वह्निपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वा वह्न्य-भावादिमत्स्वरूपबाधादिर्दोषः, तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वम् , अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोषः स्यात् । यत्तु—प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वम्, यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयिताया उभयाभावव्याप्य-त्वञ्च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन , तादृश-सम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम् ; एवञ्च विरोधिविषयक-यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयाभाव इति प-र्यवसितम् । एवञ्च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियो-गितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं नि-विष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरप्रकारक-त्वस्यैव विरोधिविषयकत्वार्थकतया तत्र एतल्लक्षणं सुसमन्वयकमेव , तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् ।

न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति-त्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यम्, विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिय-द्विषयिताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विवक्षणात् घटादिविषयिताया-स्तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । न चैवं विरोधि-विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ; यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य

विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तेर्वारकतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति—तत्तुच्छम् ;
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यनात्मकस्य हेत्वाभासान्तरताभयेनासम्भवद्दोपलक्षण (लक्ष्य) भावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया अतिव्याप्तेस्तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गक तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व रूपविरोधित्वस्य विषयितायाः निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् , उक्तरीत्या 'निर्वह्निर्वह्निमा ' नित्यादिस्थलीयदोषेऽव्याप्तिश्च ।

यत्तु—पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधिविषयितापदार्थः, तथा च यन्निरूपिततादृशविषयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयाभाव स्तत्त्वमिति समुदितार्थः । निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम् ,कोटिद्वये विशेषण विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात्—' निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा ' नित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्ति, तत्त्वमित्येतावति कृते ' ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवान् ' इत्यादौ ह्रदादिनिष्ठवह्न्यभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः, वह्न्यादिव्याप्यवत्त्वानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन

वह्न्यभावादिग्रहविरोधित्वात् वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति ;

तदपि न ; 'वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदे वह्न्यभाववान्' इत्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमेन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायाः वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्तेः । 'वह्निमान् वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववान्' इत्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये 'ह्रदो वह्निमा' नित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितासत्त्वेनासम्भवप्रसंगाच्च । वह्न्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषित ह्रदादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपिताया अपि दोषविषयित्वावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति, तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव विरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । अमान्यवृत्तियदीयविषयतासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया विवक्षणेन निर्वाहेऽपि विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्राभिधानस्य ग्रन्थकाररीतिविरुद्धत्वादिति ।

एतेन विषयतायां उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेना ऽनाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् , एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-

प्रयोजकताऽवच्छेदकत्वमेव लक्षणम्, विषयित्वादौ विरोधित्वादिक-थनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयमेव । 'निर्वह्नि-र्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुस्संग्रहत्वादिति चेत् ?

अत्र केचित्—काश्चिदित्यग्रिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दीधितिकृतां निर्भरः, 'निर्वह्निर्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषा-संग्रहेणाऽस्वरसस्याग्रिमकल्पे काश्चि दित्यनेनेवात्रापि कल्पे वदन्ती त्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचित्त्वि त्यादिकल्प एव ; अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहु रित्युक्तमित्याहुः ।

परे तु—घटाभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिज्ञानं प्रति तद्धर्मिता-वच्छेदककवह्न्यभावादिमत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मिताव-च्छेदकभेदेन तदकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकधर्मानिवे-श्यानाहार्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानध-र्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पयते ; एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववृत्तिप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-सम्बन्धस्य उत्तरवृत्तिनिष्ठे प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्ब-न्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वह्न्यभावादिनिष्ठवह्न्यभावादिप्रकारकज्ञा-नीयधर्मितावच्छेदकताख्य विषयितायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्यवह्न्यादिप्रका-रकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्न्य-भावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वह्न्यभावादिधर्मि-तावच्छेदककवह्न्यभावादिप्रकारकनिश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति ता-दृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेद-कनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे 'निर्वह्निविशिष्यकव-ह्निज्ञानं जायता' मित्याकारकेच्छाजन्यस्य 'निर्वह्निर्वह्निमान्-

[दी] तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विष यकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वम् ; तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् ।

घटाभाववांश्च वह्निमा ' नित्याद्यांशिकाहार्यज्ञानस्य विपरीतनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया ' घटाभाववान् वह्न्यभाववा ' नित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे ' घटाभावविशिष्टविशेष्यक-वह्निज्ञानं जायता ' मित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् ; यतः सामान्यतो वह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमना-हार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् , किन्त्वाहार्यज्ञा-नोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत् स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेद-कतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदक-ताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते , तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणता विशेषधर्मितावच्छेदकता-सम्बन्ध घटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम् ; उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः , अधिकमन्यत्रानु-सन्धेयमिति वदन्ति ।

' निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा ' नित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण लक्षणं व्याचक्षाणानां केषाञ्चिन्मतमाह—तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्ये ति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्ये त्यर्थः । तादृशहेत्वि ति । हेतु-तावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विष-यकं ज्ञानमिति योजना । ज्ञानम्—ज्ञानसामान्यम् ; तेन घटादि-

[दी] ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्तव्येत्यपि काश्चित् ।

विषयकस्य कस्यचित् समूहालम्बनस्य तादृशज्ञानविरोधिवाधादिविषयकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फलितोर्थः ।

अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम् , न तु विषयनिष्ठं निर्वाच्यं तादृशज्ञानविरोधित्वम् , तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विषयनिष्ठस्य निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया तदेवाह-तादृशज्ञानविरोधित्वं वे ति ।

तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिवन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नविपयिताकधर्मवत्त्वं, तदा पूर्वनिरुक्त यथाश्रुतमूलार्थ एव पर्यवसानात् 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषाव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निर्वक्ति—ज्ञानविरोधित्वञ्चे ति । तद्विषयविषयके ति । तथा च 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विपयविपयकस्य 'निर्वह्निः पर्वत' इत्यादिज्ञानस्य प्रतिवन्धकं यद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञानं तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविपयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिवन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यत-

न्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नहेतुप्रकारकग्रहत्वव्यापक-विषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-वच्छिन्नविषयताकधर्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः, घटवद्भूतलादिविषयिताया-स्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम् ; यतः पर्वताद्यंशे वह्निमत्त्वाद्य-नवगाहिनो 'निर्वह्निः पर्वत' इत्यादिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्य-निरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारकतानिरूपितपर्वतादिविषयिता सैव अनाहार्यत्वविशिष्टतया 'वह्निमान् पर्वत' इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यता-वच्छेदिका, तस्याश्च 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्याद्याकारका-हार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिता-प्रयोजकत्वासिद्धेः विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजका-नाहार्यज्ञानसामग्र्याश्चाहार्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका वह्नि-मत्त्वादिप्रकारतानिरूपिततादृशपर्वतादिविषयिता सा च न प्रति-बध्यतावच्छेदिका-इति निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्वतादिविषयिता-त्वेन 'निर्वह्निः पर्वत' इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधग्रहत्व-व्यापिकेति चेत्, तर्हि विषयितात्वादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारणमशक्यमिति चेत् ;

मैवम्—यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृश-ग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-धर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

अत्र चाऽस्वरससूचनाय कश्चिदिति । स चोक्तयुक्त्या 'निर्वह्नि-र्वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकत्व प्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रति-बन्धकतामते 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्येतादृशज्ञानसमानविषयकाना-

[दी] केचित्तु—यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाःसम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वम् । एकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम् । स च अतिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्, शब्दाभेदमात्रस्य च अकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

ह्यं 'वह्निमा' नित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षसमन्वय (अत्रापि) सम्भवतीति वाच्यम्; तादृशमनाश्रयणे 'पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्दोषताप्रसङ्गात् ।

यादृशे ति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्वमिति । यत्र यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानं प्रसिद्ध्यति, यथा 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धि-धूमाभावविशिष्टनिर्वह्निपर्वतादिरूपस्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटकभेदेन विशेषण विशेष्यभावभेदेन च विभिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहात् । यत्स्थलीययादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानमप्रसिद्धम्, यथा 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्थलीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तत्स्थलीयदोषाणामनायत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्व वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्नित्व निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावत्व निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिना च अननुगतरूपणैव निवेशः ।

अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्ध (विशेष्य) विशिष्टसाधा-

रणतया 'सर्वमाकाशव' दित्यादौ आकाशाभावादिविशिष्टसत्त्वादिरूप-
बाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धस्तथा च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतम-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अ-
यञ्च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धि-
स्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवात् यथाश्रुतमूललभ्य
लक्षणमेव साधीयः, शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-
णत्वादित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः, प्रतिबध्यज्ञानञ्च
प्रसिद्धम् 'महानसत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ, तत्र
विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षण-
त्वमुचितम्, न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-
भावव्याप्यविशिष्ट पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्त समू-
हालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह--एकमात्रदोष-
स्थल इति । एकविध एव यत्र दोषस्तत्र तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्य-
ज्ञानञ्च प्रसिद्धम्, तादृशदोषस्थल इत्यर्थः । तेन भ्रमाभावत-
द्व्याप्यभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्व-
सम्भवात् एकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि ('पर्वतान्यः पर्वतो वह्नि
मान् धूमा' दित्यादावेकमात्रदोषस्थले भ्रमाभावतद्व्याप्यरूपघटका-
दिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावाद्यावदन्यान्यत्वस्य
लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि च) न क्षतिः । तत्त्वम्--तादृशत्वम्,
निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

इदमुपलक्षणम्=यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्ध-
यस्त्रयो दोषा न तु बाधप्रतिरोधौ 'पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वा'
दित्यादौ, तत्र तादृशपरामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम्; यत्र च

बाधप्रतिरोधाश्रयासिद्ध्यादयो दोषा न तु व्यभिचारविरोधौ 'ह्रदो वह्निमान् धूमात्, ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात्, काञ्चनमय ह्रदो वह्निमान् धूमात्, ह्रदो वह्निमान् काञ्चनमय-धूमात्' इत्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधनयोर्वैशिष्ट्या-वगाहि यत् ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा; एवं यत्र व्यभिचारा-सिद्धी एव दोषौ 'काञ्चनमयः पर्वतो धूमवान् वह्ने' रित्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टहेतुग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यम् ।

ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षण घटक तत्तद्धर्माणां भा-गासिद्धतया हेत्वाभाससामान्ये इतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावा-रकतया तदितरांशवैयर्थ्ये मित्यत आह—स चे ति । स च अन्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना । स च—तत्तद्धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च । अतिरिक्तः—तत्तद्ध र्मातिरिक्तः । तथा च धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यम्, तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रति-योगिताकभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिता-वच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेद-कूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्वि-शिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतम-विषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे त्वधिकरणविकासकतया (अधिकविकासकतया) विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्या-दिस्थलीयलक्षणस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणा-क्रान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह—पञ्चविधभेदोक्तिस्त्व

ति । पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थले ति । यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः, 'गौरश्वो घटत्वा' दित्यादौ, तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ननु एवं लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह—**व्यभिचारादे** रिति । **साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्**—साध्यादिभेदवियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः ।

ननु एवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयानित्यत आह—**शब्दाभेदस्ये** ति । इदं पुनरिहाधेवयम् । तावदन्यान्यत्वमितरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ; तथा सति निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्वावच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया "निर्वह्नित्वादिविशिष्टे वह्निसाधने" इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्, अप्रसिद्ध्या तस्य हेत्वन्वयिनिर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात् ; किन्तु अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वादिकमेव तथा ; उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता च उभयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपतदर्थेऽपरतदर्थैकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च षष्ठ्यन्तवह्निपदवाच्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थ निर्वह्नित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः । निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः ; तदन्वितनिरूपकत्वे द्वित्वान्वयः । द्वित्वान्वयितादृशनिरूपकत्वयोः दोषपदार्थघटकाभावे अन्वयः । तथा च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपक-

त्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकअप्रामाण्यवृत्तिविषयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः। प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकीभूताभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि प्रयोगवारणाय विषयितायां अप्रामाण्यवृत्तित्वं निवेशितम्। दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावात्, अत्रायं दोष इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति निष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणतात्वव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्मवानेव दोषपदार्थ इति दिक्॥

* इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणम्॥ *

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

[दी] स्यादेतत् ; 'शब्दोऽनित्यश्शब्दत्वा' दित्यत्राऽसाधारणेऽव्याप्तिः ; सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्राऽसत्वात् ।

॥ अथ दशाविशेषः ॥

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमेव । एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वात् तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य **दशाविशेष** इत्यादिमूलस्याऽनुत्थितिः । अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात् , अतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह— स्यादेत दिति । इत्यत्र **असाधारण्ये**—एतत्स्थलीयासाधरण्यरूपदोषप्रकारक हेतुविशेष्यकभ्रमविषये सर्वसाध्यवद्व्या. वृत्त्वात्मके । **अव्याप्ति**रिति । तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं न दोषः, अपि तु पक्षवृत्तित्वविशिष्टम् , तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकतावच्छि-

[दी] एवम् 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वा' दित्यत्र सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्त्वविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते—**दशाविशेष** इति ॥ **हेत्वोः**—सद्धेत्वोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः ॥ सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोः **दशाविशेषे** हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य, पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायाम् । **आभासत्वात्**,—अनुमित्यजनकत्वात् । **तद्बुद्धेः**—हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः ।

त्ववृत्तीत्यत आह—**सर्वे** ति । तत्र—हेतौ । **असत्त्वात्**—अवृत्तेः-साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तिरिति शेषः । तथा च तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्यकत्वादिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादा विति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः । असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्विशेष्यांशनिवेशः । अप्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुषज्यते । तद्विषयकत्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः।

ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकम् न तत्र दोषः, अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वमेव । तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह—**पक्षस्ये** ति । तथा च पक्षघटितविशिष्टस्याप्रसिद्धतया पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः। **तयोः**—तादृशस्थलीययोर्दोषत्वेनाभिमतयोर्धर्मयोः । 'शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा' दित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यव्यावृत्तत्वादिज्ञानविषये अव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वात्; अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य

[दी] प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वम्, असत्त्वात्; अन्यथा बाधभ्रमेण अनुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात्। को हि साध्याभाववद्व्याप्यवत्ताभ्रमयो रनु-मितिविरोधित्वे विशेषः ? निर्युक्तिक स्तु नवादो ऽश्रद्धेयः।

चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाद्धेतुपदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे—हेत्वो रिति । सद्धेत्वोः साध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यसाध्याभावव्याप्यवत्प-क्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवात् असाधारणसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे—असाधारण इति । तथा—प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः । सद्धेत्वोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वाऽयोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे—आभा-सत्वा दिति । तद्बुद्धे रित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न सम्भवति, सत्प्रतिपक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानिय-मात्, हेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामा-न्यपरत्वं न सम्भवति । हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्व्यावृत्तत्व-साध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयक साध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारण्य बुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ता-बुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे तद्बुद्धे रिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वो रित्यनन्तरश्रुत एवकारः "प्रतिबन्धकत्व" मित्यस्यानन्तरं योजनी-यः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—प्रतिबन्धकत्वं परमायाती ति । परम्—केवलम् ।

एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—नत्वि ति । तद्विषयस्य—तादृश बुद्धिविषयस्य । दोषत्वम्—दोषलक्षणलक्ष्यत्वम् । असत्त्वात्—लक्ष्यताप्र-योजकरूपस्यासत्त्वात् । प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्य ताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात्—विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति

[दी] यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकम् तद्वत्त्वम्, तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वं च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधम्; विषयरूपं साधारण्यादि; बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः । तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपं च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् । तद्वत्त्वं च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति;—

तु नार्थः । एकदेश एवाऽव्याप्तेराशङ्कितया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यता-निर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् ।

अन्यथा—प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । बाधभ्रमेण-पक्षे साध्याभावभ्रमेण । तस्य—तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्त-स्थले प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्तिकस्त्वि ति । ये तु उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतो र्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां म-तमुपन्यस्यति यत्त्वि ति । ज्ञानस्ये ति । षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्प-दार्थेऽन्वयः । तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्कि-ञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्रापि अव-च्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्, उक्तयुक्तेः । तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः ।

ननु एतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसमन्वयः ? तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्य-भिचारादिकमादाय सव्यभिचारादौ लक्षणसंगमनम् ? व्यभिचारादि-विषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह—तच्चे ति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्चेत्यर्थः । असा-

[दीं] तन्न ; तद्वत्त्वं हि हेतो र्नाभेदेन, बाधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च

त्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाय आपादितायाः सद्धेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह—बाधे चे ति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाञ्चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमिते ति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह—तद्विषयकत्वेने ति । तथा च विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयतया अवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति भावः । विरोधि-सामग्रीकालीनत्वादी ति । विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रति-पक्षिते असाधारणे च सद्धेतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वम् ? तस्य ज्ञान एव सत्त्वात् इत्याशङ्कां परिहरति तद्वत्त्वञ्चे ति । तद्विषयहेतोरपी ति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीन-त्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्याप्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । नाभेदेने ति । विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनादिरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वादे-तादृश सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादिप्रसक्तिः, अतो बाधे तदभावा दिति । वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपबाधे धूमादिहेत्व-भेदासत्त्वादित्यर्थः । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अतएव-बाधिते अव्याप्तेरेव । नाश्रयतया—तद्वत्त्व विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्ध्रदानाश्रयत्वादेकज्ञानाविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चा-

[दी] साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्वृत्ति हेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च, यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

ऽऽधारत्वानिर्वाहकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमाह वह्निव्यभिचारी ति ।

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एवं प्रतिबन्धकतावच्छेदकः, न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति—**साध्याभाववदि** ति । **साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्ये** ति । तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः ; तथा च वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमेवेति भावः ।

ननु धूमादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः । उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतीकरात् इत्यतोऽन्यत्रातिप्रसङ्गमाह—**साधारण्यादिविषयकत्वस्यचे** ति । **ज्ञाननिष्ठस्य**—ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य । **सत्तादी** ति । सत्तावान् ज्ञाना' दित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्त्वाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं, ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति—**यथाकथञ्चि** दिति । **अतिप्रसञ्जकत्वा** दिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यके ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यके धूमादावपि

[दी] विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यानुमितेः प्रतिबन्धकः, मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य। अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः

दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय यत् लक्षणसत्त्वमुपपादितम्, तत् दूषयति विरोधिसामग्री ति। न स्वसाध्यानुमितेःप्रतिबन्धक इति। न स्वजन्यानुमितेः प्रतिबन्धक इत्यर्थः। कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति हृदयम्।

विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दिसूचनायाह मणीति। "न प्रतिबन्धक" इत्यनुषज्यते। तथा च विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तिः। मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्पयते इति चेत्तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वम् प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्? तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः। कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव अत्र विवक्षितम्, न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम्, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह अथे त्यादिना।

यद्धर्मे ति। यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकीभूतःअनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवे त्यर्थः। निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादे

[दी] तदेवाऽत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् । भवति च प्रतिबन्धकी-भूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत् ? न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रतिबन्धिका ; विशेषतस्त्वत्र; तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् ; किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा ।

ऽपि न क्षतिः । अत्र—एतल्लक्षणे । प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्-प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चे ति । विरोधि-कोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहितोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय । तथा—अवश्यमनुमित्य-नुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति न वै इति । न हीत्यर्थः । कालादी ति । घटितान्तं हेतुग-र्भविशेषणम् । तथा च कारणसमुदायः सामग्री, स च क-स्मिन्नपि न प्रतिबन्धिका, कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्नि-विष्टत्वात्तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबध्यकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रति-बन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकमेव, तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवा-ऽसत्त्वात् इत्याह विशेषतस्त्वि त्यादिना । अत्र—सत्प्रतिपक्षस्थले । 'सामग्री न प्रतिबन्धिके' त्यनुषज्यते । तत्सत्त्वे—सामग्रीसत्त्वे । कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्योत्पत्तिनियतत्वात् इति भावः ।

ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यते इत्यत आह किन्त्वि ति । विरोधिपरामर्शः—साध्या

[दी] यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्यबाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकः ? तदा ऽप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यं तत्र निवेश्यताम् । यदा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तदा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यतिप्रसङ्गः ।

भावव्याप्यवत्तानिश्चयः । तथा--अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शो वह्न्यभावाभाववान् पक्ष इति बाधनिश्चयोपि च वर्त्तते तत्र वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जायते इत्यनुभवसिद्धम् । विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह यदि चे ति । तत्सत्त्वेऽपि--विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि । तत्साध्यबाधावतारे--तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायाम् । नानुमितिप्रतिबन्धः--न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पादः । "अप्रामाण्यग्रहाभावस्ये" त्यनन्तरं "वैशिष्ट्य" मित्यनुषज्यते । तदभावस्य--विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य । तत्र--विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेश्यता मिति । अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे-तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमितिः स्वीक्रियते नत्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैव उपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदिचे त्युक्तम् । अप्रामाण्यग्रहाभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च दर्शितम् ।

ननु अस्तु अनुमितौ विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकम्, तथापि तद्घटितविरोधिसामग्रीकालीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरुपपादमेव । एवं च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशा-

[दी] न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि । यदपि- यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम् , सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा; तद्वत्त्वमपि हेतोस्त- ज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन , तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वा- दिति ;

विशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एव इत्यतो विरोधि- परामर्शादिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्धेतावति- प्रसङ्गमाह यदा चे ति ।

तथाविधे ति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । 'अपी' त्यनन्तरं नानुमिति रित्यनुषज्यते ; तथा च तादृशं बाधादिग्रहकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेति भावः । इति—इत्यतः । अतिप्रसंग इति । बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेन इष्टा- पत्त्यनवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शादिकालीनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह—न चे ति । न हीत्यर्थः । अतीतादा विति । तथा चातीतादिसद्धेतौ विरोधि- परामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यते इति भावः । सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी- भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्त्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति— यदपी त्यादिना । यद्विषयकत्वेने ति । तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्ध- रूपावच्छेदकत्वम्, न तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् ; तथा सति विरोधि- व्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनी- जिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय ।

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य 'पर्वतो वह्निमान् धूमात् , पर्वतो वह्न्यभाववान् जलत्वा' दित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवाया-

[दी] तदपि तुच्छम्, साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टं च तत्राऽप्रसिद्धमिति चेत् ?

दिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतहेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वम् ? अत आह–तद्वत्त्वमपी ति । विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपे ति । स्वविषयकज्ञानविषयतात्मकेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतौ उपपादयति–तस्ये ति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालम्बनरूपतये ति । न च एवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयकेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः ।

साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन—साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञाने ति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य–तादृशज्ञानस्य । साध्यवत्यपि पक्षे—पक्षे साध्यवत्यपि सति; पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपि इति यावत् । अतिव्याप्ते रिति । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ बाधभ्रमनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकवह्न्यभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम्; वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्यः; तदापि पक्षांशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् ।

[दी] तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववान् पक्षः प्रसिद्धः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं चाऽतिप्रसक्तम्, धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात् ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादाय अतिप्रसङ्गस्योद्धारमाशङ्कते--विशिष्टे ति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, न तु साध्याभावविषयकत्वमात्रमित्यर्थः ।

विशिष्टश्च--साध्याभावविशिष्टपक्षश्च । तत्र--बाधस्थले । सत्प्रतिपक्षस्थले सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति--तर्हि किमिति । पक्षावृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्रे ति । सत्प्रतिपक्षे--सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति--यथाकथञ्चि दिति । अतिप्रसक्तम्--सद्धेतुसाधारणम्; तथा च पर्वतादेर्वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य धूमादिरूपसद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति--धूमादे रिति । ज्ञानरूपेण--स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन । तदाश्रयाश्रयत्वादिना--स्वाश्रयद्रव्यत्वाश्रयत्वादिनेत्यर्थः । आदिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिमत्त्वात्--वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितयद्धर्मिविशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति वाच्यम्; एवञ्च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वादि-

[दी] यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तेनं तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ ; अस्ति च क्वचित्सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

प्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतोरभावात् न तत्राति व्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते--यादृशे ति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते इति । 'ह्रदो वह्निमान् धूमवत' इत्यादिस्थले धूमवदादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावव्याप्यवत्ताया असत्त्वादिति भावः । 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावव्याप्यधूमत्वादेस्सत्त्वात् सर्वत्रे त्युक्तम् । क्वचित्सद्धेता विति । सद्धेतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थः । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयवह्न्याद्यभाववह्निमदन्यत्व तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वम्, ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्यनुरोधात् ; क्वचिदेव कदाचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च विरोधिव्याप्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् ; साध्याभावादेर्भ्रमात्मकज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारणं, साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्वदैवेति—तत्तु हासास्पदमेव ; सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात्, वासनाविशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात्, तज्ज्ञानस्य अनियतसम्बन्धत्वाऽसाधकत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानंप्रति प्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानंविपयत्वरूपं लिङ्गा-

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिंगाभासत्वम्; तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम्।

[दी] यद्यपी ति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवम् "नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वा" दित्यादिनाऽप्यागमविरोध स्स्यात्; तत्रा ऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्वं न भवतीति आक्षिप्तं मणिकृता, तादृशप्रतिबन्धकतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—**स्थाणुत्वाभावस्ये** ति । **स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयो** रिति । समानधर्मितावच्छेदककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शाब्दबुद्धौ बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे । **नरशिरः कपाल** मिति । नरशिरःकपाले शुचित्वाद्यनुमापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वा आगमजन्याशौचबोधप्रतिरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः, तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते **तत्रे** ति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेना ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रामाण्यं ज्ञाप्यते। अनुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्तिः ॥

[दी] "यद्वे" त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्; प्रत्यक्षं प्रति आनुमानिकबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्। योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत् ? एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात्।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचितायां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ॥

तज्ज्ञान न सम्भवति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते । तथा च तादृशप्राण्यज्ञत्वज्ञानं न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरित भावः ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम्; तन्न

सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरपि अनपवादात् तत्राप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधित्वोपपत्तेरित्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह यद्वेत्यादी ति ।

ननु आनुमानिक बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षंप्रति प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याऽक्षतम्, अतो यद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वे त्यादिग्रन्थस्य बाधलक्ष्यतोपपादकत्वं सुष्ठु सङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रती ति । समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयस्य सत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्ते "रानुमानिके" ति बाधनिश्चयविशेषणम् ।

शाब्दं प्रती ति । तथा च तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, योग्यते ति । अन्यथासिद्धत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भावः । तदभावःबाधादिनिश्चयाभावः । तत्र—शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यतासंशयाद्वितीयक्षणे स्मरणात्मकायोग्यतानिश्चये सति द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दधीहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतभानाविशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्व सम्भवात् तत्रैवं तन्निराकरोति एवमपी ति । उपनीतभानविशेषम्—दोषविशेषाजन्योपनीतभानम् । तत्त्वेन—बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन । दुर्वारत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धादिति भावः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय गदाधर भट्टाचार्य चक्रवर्ति विरचितायाम् युक्तिनिकरकल्लोलमालातरङ्गितकल्पनापयःपारावाररूपिण्याम्

अनुमानदीधिति टीकायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः

सम्पूर्णा ॥